

Działalność Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości na terenie Rosji

Do statutowej działalności Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości należało: inwentaryzowanie i fotografowanie zabytków, gromadzenie, zabezpieczanie i otaczanie opieką obiektów mających znaczenie artystyczne i historyczne oraz nabywanie na własność nieruchomości, pamiątek histo-

Koło warszawskiego TOnZP w Petersburgu zostało utworzone w 1908 r. przez Aleksandra Borawskiego. W lutym 1915 r. do Petersburga wyjechała trzyosobowa delegacja Towarzystwa. W jej skład wchodził: prezes Edward hr. Krasiński oraz Władysław Kłyszewski i Kazimierz Skórewicz. Od tego mo-

o ochroną zabytków wywiezionych do Rosji. W odezwie wydanej w 1917 r. napisano m.in., iż Koło „dąży ku przywróceniu Polsce utraconego dorobku ruchomego historyczno-kulturalnego znaczenia – począwszy od wieków najdawniejszych, aż do chwili obecnej [...] Dla wypełnienia zadań [...] Zarząd Koła

Odezwa do polskich pracowników na polu naukowym i do miłośników nauki polskiej w sprawie inwentaryzowania pomników cywilizacji polskiej w zbiorach publicznych i prywatnych w Rosji

Od samego początku istnienia swego zarówno „Myśl Narodowa”, jak i Wydziały opieki nad zabytkami, powstające od jesieni 1915 r. przy głównych centrach emigracji polskiej, dążyły między innymi do poszukiwania nieznanymi pomników cywilizacji naszej, znajdujących się w zbiorach publicznych i prywatnych w obrębie państwa rosyjskiego. Rezultatem starań tych było zarówno ogłoszenie prac odpowiedzialnych na łamach „Myśli Narodowej”, jak i zorganizowanie przez Wydziały opieki nad zabytkami w Mińsku, Moskwie, Smoleńsku, Kijowie i Żytomierzu inwentaryzacji zabytków sztuki i nauki w dwudziestu przeszło muzeach, archiwach i bibliotekach, a mianowicie: w Moskwie, Kazaniu, Dorpacie, Charkowie, Orenburgu, Smoleńsku, Kijowie, Berdyczowie, Żytomierzu, w kilku zbiorach prywatnych w Mińszczyźnie i Mohylowszczyźnie itd.

Wystawy zabytków, urządzone przez Wydział opieki nad zabytkami w Mińsku i Odessie, przyczyniły się też poważnie do posunięcia naprzód tej pracy. Daleko jednak do jej końca, ogromna ilość zbiorów nie mogła być dotąd zbadana.

[...].
W dobie obecnej, z powodu emigracji, wzrosła znacznie liczba polskich na polu nauki pracowników, zarówno w kresowych ogniskach dzielnicach, jak i w głębi Rosji. Należy koniecznie okoliczność tę do poszukiwaniom wspomnianych wyzyskać.

To też w myśl wspólnych uchwał Wydziałów opieki nad zabytkami sekretariat ich zwraca się niniejszym z gorącą prośbą do uczonych polskich i do wszystkich miłośników nauki i przeszłości polskiej.

Te ostatnie znajdują się nierzadko w stanie wielkiego zaniedbania, padają łatwo ofiarą ludzi niesumiennej, ognia, wilgoci i szczerów z tym większą dla narodu stratą, że kryją one nieraz wielkie rzadkości bibliograficzne, cenne pamiątki historyczne, dzieła sztuki, rękopisy muzyczne etc.

Dzięki inwentaryzacji podobnej osiągnięto się nie tylko ubezpieczenie większe zbiorów prywatnych, ale, co szczególnie podkreślić należy, zbierze się pierwszorzędny materiał wiadomości dla badaczy przeszłości i kultury polskiej.

[...].
„Wiadomości Bibliograficzne”, nr 3, 1917, s. 94-95

1. Fragment ulotki Koła TOnZP w Petersburgu

2. Pierwsza strona „Wiadomości Komisarjatu” (nr 4-5, 1918), w których opublikowany został Dekret „O opiece nad zabytkami przeszłości i sztuki należącymi do ludu polskiego”, wydany przez Radę Komisarzy Ludowych

rycznych i obiektów zabytkowych. Do realizacji tych zadań powołano komisję, które później zostały przekształcone w Wydziały: Architektury i Inwentaryzacji, Malarstwa i Rzeźby oraz Starej Warszawy. W 1912 r. połączono je w jeden I Wydział Konserwatorski i dodatkowo utworzono Wydział II Naukowy (od 1929 – Historii Sztuki). Ponadto założono Komisję Muzealno-Biblioteczną, Muzeum i Archiwum Ikonograficzne oraz Pracownię Inwentaryzacyjną.

Szczególnie intensywnie członkowie TOnZP pracowali w Rosji podczas pierwszej wojny światowej, zwłaszcza w Petersburgu, Moskwie i Mińsku, a informacje na ten temat ukazywały się m.in. w polskojęzycznych czasopismach: „Myśl Narodowa”, „Wiadomości Bibliograficzne” i „Muzeum Polskie”.

mentu Koło w Petersburgu zostało upoważnione do działania w imieniu warszawskiego TOnZP. Jego pierwszym prezesem został Stanisław Glezmer, wiceprezesami – Aleksander Borawski i ks. Marian Godlewski. Do najaktywniejszych członków należeli: Marian Lalewicz, Jan Jakubowski, Stanisław Kętrzyński, Aleksander Czołowski i Szymon Dzierzgowski. Koło utrzymywało się ze składek osób indywidualnych, dotacji Ministerstwa Oświaty i częściowo z funduszy Centralnego Komitetu Obywatelskiego.

Stale wzrastała liczba członków Koła w Petersburgu – w 1908 r. było ich dwudziestu czterech, w 1915 r. stu siedemdziesięciu czterech, a w 1917 r. już pięćset dwudziestu pięciu. Koło zajmowało się poszukiwaniem, rejestracją

3

przyjmuje na skład wywiezione z Kraju przedmioty, gromadzi pamiątki i dzieła sztuki, drogą przyjęcia darowizn i zapisów, inwentaryzuje, fotografuje, opracowuje naukowo wszelkiego rodzaju polski dorobek ruchomy i nieruchomy historyczno-kulturalnego znaczenia". Apelowano o informacje na temat obecnego miejsca przechowywania przedmiotów wywiezionych z Polski. W wyniku tej akcji zakupiono 1576 starych druków, zebrano 26 tys. książek, uratowano wiele dzwonów, w tym 169 z twierdzy Piotrowowskiej.

Koło współpracowało z Komisją Likwidacyjną Królestwa Polskiego. Następnie z Komisją Polską przy sowieckim Oddziale Opieki nad Zabytkami Przeszłości i Sztuki. Komisja ta została rozwiązana na początku 1921 r., a po przejęciu spraw przez Narkomindiel prezes złożył memoriał Komisji Reewakuacyjnej na temat pracy Koła i zgromadzonych przez nie przedmiotów. Ostatnie posiedzenie Zarządu odbyło się 21 marca 1922 r.

W Moskwie w 1915 r. powstał Wydział Opieki nad Zabytkami przy moskiewskim Komitecie Polskim, niezależny od warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości, ale z nim współpracujący. Powołał go Marian Morelowski, późniejszy kierownik Wydziału Muzealnego Delegacji Polskiej w Mieszanej Komisji Specjalnej. Do Koła należeli m.in.: Aleksander Lednicki, ks. Józefat Ży-

3. Członkowie Wydziału Muzealnego Delegacji Polskiej w Mieszanej Komisji Specjalnej przy pakach z muzealiami, w środku kierownik Marian Morelowski, lata dwudzieste XX w.

(ilustracje ze zbiorów: 1 – Instytutu Sztuki PAN w Warszawie, 2 – Biblioteki Narodowej w Warszawie, 3 – Muzeum Narodowego w Warszawie)

skar, Maria Czeczot, Henryk Drozdowski i Teofil Wiśniowski. Koło moskiewskie miało te same cele, co petersburskie. Prowadzono prace w zakresie inwentaryzacji, gromadzenia i opracowywania polskich zabytków. Jego działalność była niezwykle efektywna, a z wyników korzystano podczas prac Mieszanej Komisji Specjalnej po Traktacie Ryskim (18 marca 1921 r.).

Koło powołane w Kijowie początkowo istniało jako Wydział Opieki nad Zabytkami przy Radzie Okręgowej w Kijowie. Dopiero później zostało przekształcone w Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, którego przewodniczącym został Franciszek hr. Potocki, a wiceprezesem Ludgard hr. Grocholski. Ponadto w pracach Koła brali udział m.in.: Mieczysław Treter, Klementyna Stadnicka, Franciszek Pułaski i Czesław Przybylski.

Podczas wojny w Mińsku podobną działalność prowadził Wydział Opieki nad Zabytkami przy Centralnym Komitecie Obywatelskim. Do najaktywniejszych pracowników należeli: Bogusław Adamowicz, Karol i Ryszard Biske, Jan Bogucki, Stanisław Dangel, Jan Jelski, Tadeusz Korzon, Zenon Łęski, Stanisław Nekanda Trepka oraz Jan Witkiewicz. Zebrano pokaźną liczbę depozytów, z których (po zajęciu Mińska przez Niemców) wiele wywieziono do Warszawy. Na terenie objętym działaniem Wydziału zabezpieczono przed kradzieżą i zniszczeniem ogromną liczbę zabytków. Zgromadzono 36 tys. zabytków. Wśród nich były dzieła takich mistrzów, jak: Bacciarelli, Dürer, Holbein, Breughel i Rembrandt. Zebrano ponad 4 tys. fotografii, rysunków i planów zabytków z terenu dzisiejszej Białorusi. Wiele z nich dotyczyło obiektów później zniszczonych lub zamienionych na cerkwie. Zbierano również stare druki, prasę, dokumenty i materiały z historii Kresów.

Wydziały Opieki nad Zabytkami istniały w: Moskwie, gdzie przewodniczył Maciej ks. Radziwiłł, Tule, pod kierownictwem Józefata Kączkowskiego, Smoleńsku, na czele którego stał ks. Antoni Około-Kutak, Witebsku, kierowany przez ks. Wincentego Ballulę, Pskowie, z Feliksem hr. Wielogłowskim na czele, Mohylewie, gdzie przewodniczył

Marian Obieziński, Żytomierzu, z ks. prałatem Eustachym Jełowickim oraz w Odessie pod przewodnictwem Kazimierza Berezowskiego. Ponadto w wielu miastach prowadziły działalność koła delegatów Kół: Moskiewskiego (Kursk, Kazań, Charków) i Kijowskiego (Berdyczów, Humań).

W 1917 r. w Moskwie została utworzona Rada Zjazdów i Wydział Wykonawczy Związku Organizacji Opieki nad Zabytkami Polskimi.

W Dekrecie „O opiece nad zabytkami przeszłości i sztuki należącymi do ludu polskiego” z lutego 1918 r. Rada Komisarzy Ludowych uznała Towarzystwo Opieki nad Zabytkami za oficjalnego przedstawiciela polskich towarzystw artystycznych i historycznych w Rosji. Dekret ten mówił o zwrocie Polsce dzieł sztuki, bibliotek i archiwów, które zostały wywiezione, jak to określono „podczas odstępstwa wojsk rosyjskich lub jeszcze wcześniej”.

Dzięki współpracy kół, wydziałów, członków-korespondentów z wielu miast Rosji już w 1917 r. Towarzystwo dysponowało materiałami na temat zagrabionych dóbr kultury. Dokumentacja dotyczyła m.in. pamiątek i zabytków polskich wywiezionych do: Ermitażu, Zbrojowni Moskiewskiej (Orużejnej Pałaty), Muzeum Artyleryjskiego, Akademii Sztuk Pięknych, Cesarskiej Biblioteki Publicznej, Cerkwi Kazańskiej w Petersburgu i Gaczczy. Zebrano informacje na temat bibliotek i zbiorów muzealnych wywiezionych z Warszawy po 1831 r. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości wielu członków Towarzystwa przyjechało do kraju. Niektóre z osób działających w Kółach TOnZP były zaangażowane w prace mające na celu rewindykację polskiego mienia z Rosji Sowieckiej. Należeli do nich: Marian Morelowski, Aleksander Czołowski oraz Marian Lalewicz, który od 1920 r. był przedstawicielem TOnZP w Biurze Prac Kongresowych przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych.

W 1929 r. nieprzypadkowo Wystawa Rewindykacyjna Zbiorów Państwowych została zorganizowana właśnie w siedzibie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Ekspozycja obejmowała 429 dzieł sztuki i pamiątek narodowych. We wstępie do katalogu wystawy Witold Suchodolski, ostatni kierownik Delegacji Polskiej, przedstawił w zarysie problemy dotyczące rewindykacji po Traktacie Ryskim.

Jacek Miler

Artykuł jest zaktualizowaną wersją publikacji autora w: „Cenne, Bezenne / Utracone”, nr 1, 1998, s. 10-11.